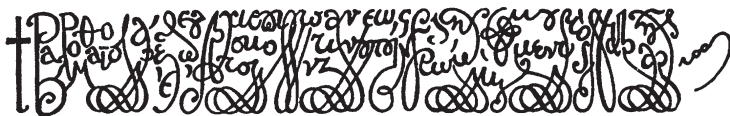

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ Α.Θ.Π.
ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
Κ.Κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ Β΄

Τῷ Ἐλλογιματᾷ κυρίῳ Ἀλεξάνδρῳ - Σταματίῳ Ἀντωνίου, Ἀναπληρωτῇ Καθηγητῇ τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τέκνῳ τῆς ἡμῶν Μετριότητος ἐν Κυρίῳ ἀγαπητῷ, χάριν καί εἰρήνῃν παρὰ Θεοῦ.

Ἀνταποκρινόμενοι εἰς σχετικόν αἶτημα ὑμῶν, ἀποστέλλομεν πρὸς ὑμᾶς τὸ παρὸν Πατριαρχικόν Γράμμα, ἵνα συμπεριληφθῇ εἰς τὸν ὑπὸ τὴν ὑμετέραν ἐπιμέλειαν καί ὑπὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου «Δαρδανός - Gutenberg» ἐκδοθῇσόμενον συλλογικόν Τόμον, ὑπὸ τὸν τίτλον «Διεπιστημονικὴς (ἐπανα)προσεγγίσεις στὸ γεγονός τοῦ θανάτου: Προβληματισμοὶ σὲ ἀρχέγονους συλλογισμοὺς καί προαιώνια ἐρωτήματα». Ἐπαινοῦμεν τὴν λίαν σημαντικὴν ἐπιστημονικὴν ἐνασχόλησιν ὑμῶν καί τῆς πλειάδος τῶν ἔλλογιματῶν συναδέλφων καί συνεργατῶν ὑμῶν, τῶν διὰ τῶν ἐν τῷ μετὰ χειρὸς Τόμῳ δημοσιευμάτων αὐτῶν συνεισφερόντων πνευματικῶς εἰς τὴν ἀέναον προσπάθειαν ἱκανοποιήσεως τῆς προαιωνίου περὶ θανάτου ἀπορίας καί πανανθρωπίνης ἀναζητήσεως. Ἐξ ἀπλῆς καί μόνον θεωρήσεως τῶν περιεχομένων τοῦ συλλογικοῦ ἔργου τούτου, δηλὸς καθίσταται ὁ πολυπρισματικὸς ἐρευνητικὸς χαρακτῆρ αὐτοῦ, ἀπτομένου τοῦ μυστηρίου τοῦ θανάτου ἐξ ἐπόψεως τῆς φιλοσοφίας, τῆς νομικῆς, τῆς φιλολογίας, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς παιδαγωγικῆς, τῆς ψυχολογίας, ἀλλὰ καί τῆς θεολογίας.

Προφανῶς, ἡ θεολογικὴ θεώρησις τοῦ θανάτου δέν ἀφορᾷ μόνον εἰς τοὺς πιστοὺς, ἀλλὰ εἰς κάθε ἄνθρωπον καλῆς θελήσεως. Ἡ ἐπιστήμη, ἡ μεγάλη δύναμις τῆς ἐποχῆς μας, ἔλυσε πολλὰ προβλήματα, ὠδήγησεν εἰς τὴν ὑπέρβασιν καταστάσεων, αἱ ὁποῖαι εἰς πολλοὺς αἰῶνας ἐθεωροῦντο «μοιραῖαι», δέν δύναται ὁμως νὰ ἀπαντήσῃ εἰς τὰ ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου. Αἱ βαθεῖαι αὐταὶ ἀναζητήσεις τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον δέν ἐξηφανίσθησαν, ἀλλὰ, εἰς τὴν ἀποκληθεῖσαν ἐποχὴν τοῦ «ὑπαρξιακοῦ κενοῦ» (V. E. Frankl) καί τῶν ἀκροτήτων τοῦ ἐπιστημονισμοῦ, ἐμφανίζονται μέ μεγαλυτέραν ἔντασιν. Ὑπενθυμίζομεν ὅτι ἡ φιλοσοφία τοῦ ὑπαρξισμοῦ, εἰς τὸ κέντρον τῆς ὁποίας εὐρίσκονται αἱ «ὄρια καὶ καταστάσεις», ἤκμασεν εἰς μίαν ἐποχὴν ἐκρήξεως τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσεως καί τῆς πεποιθήσεως περὶ τῆς ἐπερχομένης κυριαρχίας τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ τῆς φύσεως, ἔστω καί ἂν ὁ λεγόμενος «ἄθεος ὑπαρξισμός» κατέληξεν εἰς τὸν τιτανισμόν τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας καί τῆς αὐτοπραγματώσεως. Προσφυέστατα, ἡ Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (Κρήτη, 2016) προέβαλεν ἔναντι τοῦ συγχρόνου «ἀνθρωποθεοῦ» τὸν «Θεάνθρωπον» ὡς «ἔσχατον μέτρον τῶν πάντων» καί ὑπεγράμμισεν ὅτι «ἡ ἀπάντησις εἰς τὰ σοβαρὰ ὑπαρξιακὰ καί ἠθικὰ προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου καί εἰς τὸ αἰώνιον νόημα τῆς ζωῆς αὐτοῦ καί τοῦ κόσμου δέν εἶναι δυνατόν νὰ δοθῇ χωρὶς μίαν πνευματικὴν προσέγγισιν» (Εἰκὺκλιος, παρ. 10 καί 11). Ὁ ἀνθρώπος ἀδυνατεῖ νὰ διαχειρισθῇ σθεναρῶς τὴν αἴσθησιν, ὅτι ἡ ζωὴ του εἶναι «πορεία πρὸς τὸν θάνατον», ὅταν ὁ θάνατος εἶναι ἀνυπέρβλητον ὄριον. Εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ παραμείνωμεν ἀνθρώπινοι καί λογικοὶ χωρὶς τὴν ἐλπίδα τῆς αἰωνιότητος.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, μετ' ἐμφάσεως ὑπενθυμίζει ὅτι οἱ πιστεύοντες εἰς Χριστόν ἀναστάντα δέν ἔχουν φόβον ἀπέναντι εἰς τόν θάνατον, «ὥς οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα» (Α' Θεσσ. δ', 13). Ὁ πόνος, ὁ σταυρός καὶ ὁ θάνατος ἀποτελοῦν ἀδιαμφισβήτητα δεδομένα τῆς ζωῆς, δέν εἶναι ὁμως ἡ ἐσχάτη πραγματικότης. Ἡ ἐλπίς ἡμῶν εἶναι ἡ «καινὴ κτίσις», ὅπου «ὁ θάνατος οὐκ ἔσται ἔτι, οὔτε πένθος οὔτε κραυγὴ οὔτε πόνος οὐκ ἔσται ἔτι» (Ἀποκ. κα', 4), εἶναι ἡ ἐσχατολογικὴ πληρότης καὶ ἡ «αἰώνιος βιοτή», ἀπαρχὴ τῶν ὁποίων εἶναι ἡ νίκη ἐπὶ τοῦ θανάτου, διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ. Δέν ἰσχύει τό τοῦ φιλοσόφου, ὅτι ὁ «ἀνοικτός τάφος» εἶναι «ὁ τόπος γεννήσεως τοῦ Θεοῦ» καὶ τῆς «θρησκείας», ἡ ὁποία διαχειρίζεται τόν φόβον τοῦ θανάτου, ἀλλὰ ἡ εὐφρόσυνος ἀλήθεια, ὅτι ἐκ τοῦ ζωηφόρου τάφου τοῦ Σωτῆρος ἀναδύεται ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἀφοῦ ὁ «κατελθὼν εἰς τὰ κατώτατα τῆς γῆς» Κύριος τῆς δόξης συνέντριψε τὰς πύλας τοῦ Ἰδου καὶ τό κράτος τοῦ θανάτου τοῦ «ἐσχάτου ἐχθροῦ» (Βλ. Α' Κορ. ιε', 26). «Θανάτου γάρ θάνατος ὁ αὐτοῦ θάνατος γέγονε», ἀναφωνεῖ ὁ Χρυσορρήμων (Ι. Χρυσοστόμου, *Ερμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολήν*, ΙΑ', PG 60, 485).

Ἡ πίστις εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ καὶ εἰς τὴν ἰδικὴν μᾶς συνανάστασιν ἐν αὐτῷ, εἶναι ὁ πυρὴν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὁλόκληρος ὁ πολιτισμός τῆς Ὁρθοδοξίας, ἡ ἀκένωτος πηγὴ τῆς «χαρᾶς τῆς σωτηρίας», τῆς προσδοκίας τῆς «ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν» καὶ τῆς «ζωῆς τοῦ μέλλοντος αἰῶνος», τῆς πληρώσεως τῆς Θείας Οἰκονομίας ἐν τῇ Βασιλείᾳ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ αἰώνιος ζωὴ δέν συνίσταται εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τό σῶμα, ἀφοῦ αὐτό, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν πλατωνικὴν παράδοσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ φύσις ἀθάνατος ψυχὴ «ἔστιν ἀνθρωπος» (Πλάτωνος, *Κρατύλος* 400 C), ἀνήκει εἰς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν πληρότητα τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως καὶ συμμετέχει εἰς τὴν σωτηρίαν. Οἱ χριστιανοί, ὅπως ἔγραφεν ὁ πρῦτανος τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «προσδοκοῦν κάτι μεγαλύτερο ἀπὸ μιά 'φυσικὴ' ἀθανασία. Λαχταροῦν μιά αἰώνια κοινωνία μέ τόν Θεό, ἥ, γιὰ νά χρησιμοποιήσουμε τόν ἐκπληκτικό ὄρο τῶν ἀρχαίων Πατέρων, τὴν θέωση. Δέν ὑπάρχει τίποτα τό 'φυσιοκρατικό' ἢ πανθεϊστικό στόν ὄρο αὐτόν. Θέωση δέν σημαίνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ μιά ἐσωτερικὴ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων προσώπων μέ τόν ζωντανό Θεό» (Γ. Φλωρόφσκυ, «Ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς», εἰς τό ἔργον τοῦ ἰδίου, *Δημιουργία καὶ ἀπολύτρωση*, ἐκδ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 275).

Μέ αὐτάς τās σκέψεις, ἐκφράζοντες ὑμῖν, ἐκ τοῦ αἰεὶ σταυροαναστασίμου Φαναρίου, ἅπαξ ἔτι τόν δίκαιον ἐπαινον διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ὑμῶν συμβολήν, συγχαίροντες δέ ἐν τῷ προσώπῳ τῆς ὑμετέρας Ἑλλογμότητος ἅπασιν τοῖς εἰς αὐτὴν συμμετέχουσιν, καὶ ἀπονέμοντες πᾶσιν ὑμῖν τὴν πατρικὴν ἡμῶν εὐχὴν καὶ Πατριαρχικὴν εὐλογίαν, ἐπικαλούμεθα ἐφ' ὑμᾶς τὴν χάριν καὶ τό ἀπειρον ἔλεος τοῦ Ἀναστάντος καὶ παγγενῆ τόν Ἀδάμ συναναστήσαντος Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἰβκ' Σεπτεμβρίου θ'

Ἡμεῖς ὁ ἁγιώτατος Πατριάρχης Βαρθολομαῖος
 Ἰβκ' Σεπτεμβρίου θ'

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΗ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ Μ.-Α. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ των Πρυτανικών Αρχών του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών χαιρετίζουμε την παρούσα έκδοση με αντικείμενο διεπιστημονικές (επανα)προσεγγίσεις στο γεγονός του θανάτου και προβληματισμούς σε αρχέγονους συλλογισμούς και προαιώνια ερωτήματα, με την εξαιρετική επιμέλεια του διακεκριμένου συναδέλφου Καθηγητή Αλέξανδρου-Σταμάτιου Αντωνίου, από τις Εκδόσεις Gutenberg.

Στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η ιστορία και η παράδοσή του θέλει τη συντριπτική πλειονότητα των μελών του διδακτικού και του ερευνητικού του προσωπικού να συνδυάζουν το εκπαιδευτικό και ερευνητικό έργο με την κοινωνική δράση και την ευρύτερη προσφορά, πάντα μέσω του επιστημονικού λόγου. Το συγκεκριμένο έργο αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά ανάλυσης ενός γεγονότος που πάντοτε χρήζει νέων προσεγγίσεων και δεν είναι άλλο από το γεγονός του θανάτου. Στο ανά χείρας έργο διακεκριμένοι επιστήμονες καταθέτουν τους προβληματισμούς και τις εμπειρίες τους πάνω σε αρχέγονους συλλογισμούς και προαιώνια ερωτήματα.

Ως καθηγητής της Ιατρικής Σχολής και Νοσοκομειακός Ιατρός οφείλω να σημειώσω το γεγονός ότι οι επαγγελματίες υγείας, στον αγώνα τους για θεραπεία, έναν αγώνα για τη ζωή, έρχονται συχνά αντιμέτωποι με σύνθετα ψυχολογικά, συναισθηματικά και ηθικά διλήμματα κατά την προσπάθεια εξισορρόπησης της παρεχόμενης φροντίδας και της προσωπικής τους προσαρμογής στη δυσχερή κατάσταση των συνανθρώπων τους. Ειδικότερα, οι ογκολόγοι, οι οποίοι εμπλέκονται περισσότερο από κάθε άλλο επαγγελματία υγείας στη θεραπεία των ασθενών με πολλές και δυσχερείς συχνά προεκτάσεις, επιβαρύνονται ιδιαιτέρως πνευματικά και ψυχικά.

Όταν συμβαίνει, ο θάνατος ενός ασθενή επηρεάζει αρνητικά και σε σημαντικό βαθμό την προσωπική και επαγγελματική ζωή του ιατρού, προκαλώντας συναισθηματική κόπωση και έντονες αντιδράσεις πένθους. Πρόσφατα ερευνητικά δεδομένα καθιστούν φανερό ότι οι ογκολόγοι βιώνουν πένθος για τον θάνατο των ασθενών τους, το οποίο είναι δυνατόν να οδηγήσει σε προβλήματα ύπνου, αίσθημα αυτοαμφισβήτησης, ενοχή, θλίψη και επαγγελματική εξουθένωση (professional burnout).

Η επαγγελματική, λοιπόν, εξουθένωση των ιατρών συνδέεται με την εξάντληση που προέρχεται αφενός από εργασιακούς παράγοντες, όπως ο χρόνιος φόρτος εργασίας, τα διογκωμένα διοικητικά καθήκοντα και η καθημερινή αντιμετώπιση ιατρικών και νομικών ζητημάτων σε μια περίοδο με ανεπαρκείς πόρους, και αφετέρου από ψυχολογικούς παράγοντες που σχετίζονται με την παροχή φροντίδας σε ασθενείς και ό,τι αυτό συνεπάγεται. Τέτοιου είδους παράγοντες συμπεριλαμβάνουν τη διαρκή επικοινωνία με τους ασθενείς για καθοριστικής σημασίας αποφάσεις σχετικά με τη θεραπεία, την ενημέρωση για δυσάρεστες διαγνώσεις και προγνώσεις, καθώς και την επίβλεψη σύνθετων θεραπειών. Η συναισθηματική, λοιπόν, φόρτιση και κόπωση των ογκολόγων σχετίζεται με τη συνεχή έκθεση σε στρεσογόνα και τραυματικά γεγονότα, όπως ο διαρκής και αφόρητος πόνος και η ψυχική οδύνη των ασθενών.

Το απροσδόκητο της ασθένειας συχνά δημιουργεί υπαρκτά ερωτήματα στους ασθενείς ως προς το νόημα και τον σκοπό της ίδιας της ζωής. Δεδομένου του έντονου προβληματισμού τους, σε πολλές περιπτώσεις, σχετικά με σύνθετα ζητήματα που αναφύονται και τα οποία συνήθως υπερβαίνουν τα συνήθη ανθρώπινα μέτρα, η θεραπευτική τους αντιμετώπιση οφείλει να εγχολπώνεται και την πολύ σημαντική διάσταση της πνευματικότητας (spirituality).

Ενίοτε, οι ιατροί καλούμαστε να αναλάβουμε και τον απαιτητικό ρόλο της πνευματικής υποστήριξης των ασθενών μας, συμβάλλοντας στην ενδυνάμωση της πνευματικότητας, στην εδραίωση του αισθήματος της γαλήνης και της ηρεμίας σε μια τόσο κρίσιμη ανθρώπινη στιγμή, και συνεπικουρώντας προς την εύρεση νοήματος ζωής. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες ασθενών, οι ίδιοι θεωρούν ιδιαιτέρως σημαντική τη συναισθηματική υποστήριξη που λαμβάνουν από τους θεράποντες ιατρούς τους, τόσο ως προς την έκβαση της νόσου όσο και ως προς την επίτευξη της πνευματικής τους ευζωίας. Πολλοί ασθενείς επιθυμούν να συζητούν με τον ιατρό τους για θρησκευτικά και πνευματικά ζητήματα, δεδομένου ότι η πνευματική παράμετρος της θεραπείας επηρεάζει τον τρόπο που ερμηνεύουν τις ιατρικές πληροφορίες και λαμβάνουν σχετικές αποφάσεις. Κατά συνέπεια, οι ιατροί φαίνεται ότι είναι σε θέση να συμβάλουν σε σημαντικό βαθμό στην αντιμετώπιση του τραυματικού γεγονότος και στην περίπτωση της

ανηκέστου νόσου, και να έχουν ουσιαστική συμβολή στη διαχείριση των στρεσογόνων καταστάσεων και τη θετική νοηματοδότηση των πολλών δυσκολιών που προκύπτουν στις περιπτώσεις αυτές.

Βασική ιπποκρατική αρχή, παραδεκτή μέχρι σήμερα, είναι ότι ο στόχος της Θεραπευτικής είναι να θεραπεύει τον άρρωστο άνθρωπο και όχι τη νόσο. Η ερμηνεία αυτής της βασικής αρχής είναι για τους ιατρούς διττή. Πρώτον, ο άρρωστος αντιμετωπίζεται ως ένα ενιαίο σύνολο. Η αγωγή γίνεται στο πλαίσιο του συνόλου των συνθηκών του αρρώστου και όχι μεμονωμένα στο πάσχον όργανο ή σύστημα. Δεύτερον, δίνεται έμφαση στην ανθρωπιστική κατεύθυνση της Θεραπευτικής.

Η Θεραπευτική, λοιπόν, αντιλαμβάνεται και προσεγγίζει τον άνθρωπο ως έλλογο ον, ευαίσθητο και κυρίαρχο του εαυτού του και, επομένως, δεν καταπολεμά μεμονωμένα τις νοσηρές επεξεργασίες, σαν να ήταν μηχανικές βλάβες. «Αντικείμενό» της είναι ο Άλλος.

Τι συνιστά όμως θεραπεία και λύτρωση για τον ασθενή και τι για τον ιατρό; Οι βασικές αρχές της Θεραπευτικής Αγωγής πώς μεταφέρονται - επικοινωνούνται στην πράξη, δηλαδή στην ιατρική πρακτική;

Σε έναν κόσμο που φθείρεται και σε μια προδιαγεγραμμένη πορεία προς τη φθορά, το αίτημα για Θεραπεία, η Θεραπευτική, όχι μόνο αναβάλλει το αναπόφευκτο, αλλά και βοηθά εν τέλει το άτομο να αναβαπτισθεί μέσα στον εαυτό του.

Η Ιατρική, και κυρίως η Θεραπευτική, προσφέρουν το πλαίσιο. Ένα πλαίσιο ίασης και ερμηνείας. Η δυναμική του, όμως, και οι ερμηνείες εντός αυτού ευτυχώς αναπροσαρμόζονται διαρκώς από τα δύο εμπλεκόμενα μέρη, ανάγοντας την Ιατρική σε βίωμα, που βασίζεται μεν στην Επιστήμη και στις τεχνικές της, κυρίως όμως στην αντίληψη του Άλλου.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

ΚΑΘΕ ΦΟΡΑ που καλούμαι να συναντηθώ με έναν άνθρωπο που αντιμετωπίζει κατάματα τον θάνατο, είτε έμμεσα από την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου —συντρόφου, γονιού, παιδιού— είτε άμεσα από τον επικείμενο δικό του θάνατο, νιώθω μια ακατανίκητη τάση να το αποφύγω.

Αυτό θα μπορούσε εύκολα να ονομασθεί ψυχολογικός μηχανισμός της άρνησης, και επειδή τελικά δεν αποφεύγω αυτές τις συνεδρίες, κάθε άλλο, θεωρώ ότι η εν λόγω συστολή αποτυπώνει το δέος εμπρός στο να σεβαστώ ότι αυτό που θα επακολουθήσει δεν μπορεί να είναι μία ακόμη θεραπευτική συνεδρία, αλλά η μετοχή μου σε μια ιερουργία που υπερβαίνει τις όποιες γνώσεις και ικανότητές μου.

Το τέλος της συνεδρίας με βρίσκει πλούσιο, σχεδόν χαρούμενο, αφού είχα το αφόρητο προνόμιο να μετέχω στο μυστήριο της ανθρώπινης ύπαρξης. Είναι σε αυτές τις περιπτώσεις που έχω συναντήσει υπέροχους ανθρώπους, τους οποίους αυτό που τους έκανε να είναι υπέροχοι είναι το γεγονός ότι ονόμαζαν ό,τι όλοι επιζητούν να αποφύγουν. Αναδεικνύονταν σε μια άλλη ανθρώπινη διάσταση, στην οποία, ενώ τα ίδια τα άτομα λυγίζουν από την ανεπάρκεια να αντιμετωπίσουν το γεγονός, ταυτόχρονα αναδύονται μια απροσδόκητη υπέρβαση που δεν ήταν καθόλου φανταστική, αλλά εντελώς πραγματική.

Όμως, αυτή η χαρά που ποτέ δεν χάνεται, δεν είναι ικανή να με προστατεύσει από την αγωνία της επόμενης συνεδρίας, όπου θα κληθώ να συναντήσω τον ίδιο άνθρωπο ή κάποιον άλλο με αντίστοιχο ζήτημα. Η αίσθηση ανεπάρκειας θα είναι πάλι εκεί παρούσα.

Τα συναισθήματα αυτά τα ένιωσα πάλι όταν κλήθηκα από τον εξαίρετο Καθηγητή κ. Αλέξανδρο-Σταμάτιο Αντωνίου να προλογίσω αυτό τον τόμο. Πώς θα μπορέσω να ανταποκριθώ σε ένα τέτοιο κάλεσμα δίχως να καταφύγω σε κλισέ θεωρητικές εκφράσεις, ώστε να αποφύγω τη φόρτιση που αντιστοιχεί; Πώς να μιλήσω για τον θάνατο όχι με την απόσταση του

ερευνητή που δήθεν μένει ουδέτερος εμπρός στο παρατηρούμενο γεγονός; Πώς να αναφερθούμε στην τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, που μόνο αυτή γνωρίζει όχι απλώς να φοβάται εμπρός στον κίνδυνο, όπως και οι άλλοι ζωντανοί οργανισμοί, αλλά γνωρίζει και την ύπαρξη του δικού της τέλους, του δικού της θανάτου, ακόμη και όταν τίποτα δεν τον προσημαίνει;

Εδώ έγκειται η ανθρώπινη υπαρξιακή τραγικότητα, εδώ και το ανθρώπινο προνόμιο. Γνωρίζοντας το ανυπέρβλητο τέλος της ζωής σου, ευρίσκεσαι εμπρός στην ισοπεδωτική αίσθηση της ματαιότητας. Τίποτα δεν έχει νόημα αφ' εαυτού.

Και μέσα από αυτό το τίποτα, από αυτή τη μαύρη τρύπα που απορροφά και εξαφανίζει κάθε ίχνος ενέργειας, μέσα σε μια προσωπική μοναξιά, αναδεικνύεται η απαιτητική προσωπική ελευθερία.

Η ελευθερία της όποιας απάντησης, η ελευθερία να αποφύγεις την ερώτηση και να τη θάψεις βαθιά μέσα σου, καλύπτοντάς την με τόνους άλλων επιφανειακών ερωτημάτων, με φροντίδες και με απασχολήσεις που δεν θα αφήνουν καιρό για επώδυνους στοχασμούς.

Η ελευθερία να απαντήσεις με τρόπους που διατίθενται στο κοινωνικό σούπερ-μάρκετ. «Μη απαντήσεις», που αφορούν την άγρια κατανάλωση. Ένα διαρκές μεγάλο φαγοπότι, όπου καταναλώνεις αντικείμενα, καριέρες, σχέσεις ή ανθρώπους προκειμένου να μη συναντήσεις την επώδυνη ερώτηση.

Μια κατανάλωση βουλημική που γίνεται εξαρτητική, πολύ περισσότερο από αυτήν της χημικής χρήσης ναρκωτικών. Μια εξάρτηση που άλλοτε είναι ψηφιακή και άλλοτε ιδεολογική. Μια εξάρτηση που προσπαθεί να καλύψει την ακόρεστη επιθυμία για νόημα ζωής.

Κάποιες φορές η απάντηση μοιάζει ότι δίνεται, αλλά στην πραγματικότητα είναι μη απάντηση, αφού είναι αγορασμένη από τα ιδεολογικά αποθέματα της θρησκευτικότητας ή της άρνησής της. Είναι εκεί που τα κλισέ λειτουργούν ως μίζερα αντίγραφα, δίχως την παραμικρή προσωπική αναφορά, δίχως την παραμικρή προσωπική αγωνία. Θρησκευτικά κλισέ που αρνούνται τον παρόντα κόσμο εν ονόματι μιας υπόσχεσης για το μέλλον· θάβουν την ανθρώπινη ύπαρξη στην έγνοια να μην πράξει κάποιο κακό, τη διδάσκουν τι να αποφεύγει, αλλά δεν γνωρίζουν τίποτα για την ομορφιά αυτής εδώ της μοναδικής ζωής, τουλάχιστον με τη μορφή που ξέρουμε.

Κοσμικά κλισέ που εγκλωβίζονται στο τώρα της στιγμής και παράγουν κατακερματισμένες ζωές, δίχως τις ρίζες και τις αναφορές στο προσωπικό και το πανανθρώπινο παρελθόν, δίχως την προοπτική ενός μέλλοντος στο οποίο δικαιούσαι ήδη να συμμετέχεις. Στην καλύτερη περίπτωση, χιλιαστικές υποσχέσεις όπου ο ουράνιος παράδεισος αναπληρώνεται σε έναν άλλο γήινο παράδεισο μιας μελλοντικής κοινωνίας, της οποίας διαρκώς μετατίθεται η πραγμάτωση.

Η άρνηση του ερωτήματος του θανάτου, ενώ αποσκοπεί στην αποφυγή των επώδυνων επεξεργασιών και των αντίστοιχων αρνητικών συναισθημάτων, οδηγεί, μαθηματικά βέβαια, σε κάποια αναπτυξιακή φάση, στην εμφάνιση συμπτωμάτων υπαρξιακής κατάθλιψης, είτε εμφανώς είτε μέσα από την ανάπτυξη σωματικών εκδηλώσεων.

Και όμως. Αυτή η ερώτηση που προσπαθούμε διαρκώς να αποφύγουμε είναι αυτή που μας καταξιώνει. Η ανίχνευση του ερωτήματος του θανάτου θέτει τα κριτήρια των προσωπικών επιλογών που μπορούν να αντέξουν στον χρόνο, δίχως να οδηγούν σε ματαιωμένες αυταπάτες. Αυτή η ερώτηση που δεν έχει τελειωτική απάντηση, αφού η κάθε απάντηση είναι που θέτει την ερώτηση σε άλλο επίπεδο, πιο απαιτητικό. Είναι ο αναστοχασμός που αφαιρεί τις επιφανειακές αναγνώσεις του εαυτού και επιτρέπει την εμβάθυνση.

Είναι η ερώτηση που, αναγνωρίζοντας και ονομαζοντας το ανυπέρβλητο τέλος, το τέλος της ατομικής ύπαρξης, θέτει τα θεμέλια για την αναζήτηση του τέλους (σκοπού στα αρχαία ελληνικά). Δηλαδή, την αναζήτηση του προσωπικού νοήματος ζωής, η οποία δεν μπορεί να αφορά μόνο κάποιους επαγγελματίες στοχαστές, αλλά αποτελεί το ζητούμενο κάθε ανθρώπου που δεν βολεύεται στο κυνήγι της επιβίωσης.

Μια απαιτητική αναζήτηση που ελευθερώνει. Επιτρέπει να είσαι ελεύθερος από τους καταναγκασμούς της επιβίωσης και της φθαρτότητας. Αναφέρεται στην επιθυμία για μια ζωή που δεν καταργείται από τον θάνατο. Προσφέρει την αναζήτηση προσωπικού νοήματος στη ζωή και μάλιστα μιας αναζήτησης του επέκεινα της φθοράς.

Σήμερα, στην εποχή της μετανεωτερικότητας, το ερώτημα της ύπαρξης και του προσωπικού νοήματος ζωής είναι πιο επίκαιρο παρά ποτέ. Η εποχή μας παράγει άτομα ικανά να μπορούν να διαθέτουν την αναγκαία ρευστότητα για να προσαρμόζονται στα όποια καινούργια δεδομένα, αλλά δίχως εκείνη τη δομή που να τους επιτρέπει να είναι τα ίδια που θα αποφασίζουν για τις σημαντικές κατευθύνσεις ζωής και όχι απλώς για προδιαγεγραμμένες επιλογές στιγμών.

Πρόκειται για μια εποχή που ασχολείται με τις στιγμές και χάνει τη συνολική πορεία· για άτομα που έζησαν πολλές ευχάριστες στιγμές, αλλά δεν έχουν ανθρώπους δίπλα τους για να τις μοιραστούν· για ναρκισσιστικές προσωπικότητες που γνωρίζουν τον τρόπο «να πουλούν τον εαυτό τους», αλλά που κάποια στιγμή βρίσκονται δίχως εαυτό.

Στην καθημερινή μου κλινική εμπειρία έρχομαι πια αντιμέτωπος με ικανούς ανθρώπους που πέτυχαν να διαθέτουν ένα εντυπωσιακό επαγγελματικό βιογραφικό, ταξίδευσαν πολύ, είχαν πλούσια κοινωνική ζωή, είχαν πολλά χόμπι, έζησαν πολλές ερωτικές σχέσεις, αλλά που σήμερα, προς

το τέλος της ζωής τους, βρίσκονται σε μια επώδυνη μοναξιά, στα όρια της ερημίας.

Τότε η φθορά του σώματος είναι ανησυχητική για τον άνθρωπο, καθώς συναντά την ψυχική φθορά, ακόμη και αν όλα γύρω του δηλώνουν ότι διαθέτει περισσή ικμάδα. Είναι τότε που πρέπει να απαντήσει άμεσα στο ερώτημα τι έχει μεγαλύτερη σημασία για εκείνον τη συγκεκριμένη στιγμή. Είναι τότε που ο εναπομείνας χρόνος καταγράφεται ως απελπιστικά λίγος, ενώ τα δευτερόλεπτα καταγράφονται βασανιστικά.

Είναι τότε που το ερώτημα τίθεται επιτακτικά και με τρόπο επείγοντα. Η όποια απάντηση, όμως, δεν μπορεί να είναι έγκυρη, αφού δεν υπάρχει αν δεν έχει προηγηθεί επεξεργασία χρόνων, ή, αντίθετα, μπορεί να είναι επώδυνη, αφού σε κάποιες περιπτώσεις οδηγεί στο γκρέμισμα της προσωπικής ταυτότητας.

Τότε είναι που ο θεραπευτής καλείται να συμβάλει σε θεραπεία πένθους, η οποία όμως δεν αφορά κάποιο άλλο πρόσωπο, αλλά τον ίδιο τον εαυτό. Τότε μακαρίζει όλους εκείνους που επέτρεψαν στον εαυτό τους να αναπτύξει «απαιτητικούς προβληματισμούς σε αρχέγονους συλλογισμούς στα προαιώνια ερωτήματα», σε νεανικά χρόνια, ώστε η ανοσία τους απέναντι στη φθορά να μην είναι παθητική, αλλά ενεργητική και τέτοια που τους έχει επιτρέπει να υπερασπίζονται το δώρο της ζωής, όχι υπεροπτικά, ούτε καρτερικά, αλλά ευχαριστιακά.

Αυτή είναι και η ιδιαίτερη πολύτιμη προσφορά αυτού του τόμου. Ο Καθηγητής κ. Αλέξανδρος-Σταμάτιος Αντωνίου, που ο ίδιος υπηρετεί τον απαιτητικό χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας και διακονεί στον χώρο της μετεκπαίδευσης στην «Ειδική Αγωγή», αναζήτησε και προσκάλεσε ανθρώπους οι οποίοι αντιμετωπίζουν το θέμα από διαφορετικές σκοπιές, τόσο επιστημονικές όσο και προσωπικές, έχοντας όμως πάντα ένα πολύτιμο κοινό χαρακτηριστικό: ότι καταθέτουν τις επεξεργασμένες απόψεις τους, όπου συνδυάζονται οι απαιτητικές εξειδικευμένες επιστημονικές καταγραφές και οι προσωπικές επεξεργασμένες επαναπροσεγγίσεις.

Επομένως, ο τόμος αυτός διαθέτει το σημαντικό πλεονέκτημα να θέτει τα προαιώνια ερωτήματα, αλλά ταυτόχρονα να τα προσεγγίζουν συγγραφικά άνθρωποι ικανοί, όχι απλώς γιατί διαθέτουν γνώσεις, αλλά γιατί κυρίως όλοι τους διαθέτουν εκείνη την προσωπική στάση ζωής που απαγορεύει την έπαρση, αλλά συνιστά και το θάρρος της ύπαρξης.

Δρ. Δημήτρης Καραγιάννης

Ψυχίατρος - Υπαρξιακός Συστημικός Ψυχοθεραπευτής
Καθηγητής Frederick University Κύπρου

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

*Αρχέγονοι αναστοχασμοί
περί των αγωνιών της υπάρξεως*

*...μία ροπή, και ταῦτα πάντα θάνατος διαδέχεται.
(Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Νεκρώσιμα Ἰδιόμελα)*

*...έκαμαν οίστρο της ζωής τον φόβο του θανάτου.
(Ανδρέας Εμπειρίκος, «Εἰς τὴν Ὁδὸν των Φιλελλήνων»/Οκτάνα)*

*...αυτό που μ' ενοχλεί πιο πολύ στη ζωή
είναι η αλαζονεία και η έπαρση γιατί προσβάλλουν
το κοινό, πεζό τέλος όλων μας
(Κική Δημουλά)*

ΤΡΙΑ ΕΤΗ προ του θανάτου του (1915), ο σπουδαίος Αυστριακός ζωγράφος Gustav Klimt παρέδωσε στην τελική του μορφή έναν από τους πλέον γνωστούς πίνακες ζωγραφικής του με τον τίτλο «Θάνατος και Ζωή». Στον πίνακα διακρίνονται στα αριστερά ο Θάνατος προσωποποιημένος, έχοντας ως κεφάλι ένα κρανίο, ντυμένος με έναν μπλε μανδύα, ο οποίος αποτελείται από διάφορα σύμβολα, και κρατώντας στο χέρι του ένα ρόπαλο. Στα δεξιά του πίνακα διακρίνεται η Ζωή, η οποία αποτελείται από γυναίκες διαφόρων ηλικιών που κρατάνε ένα μωρό και στο μέσον δεσπόζει η μορφή ενός άντρα. Όλα τα πρόσωπα παρουσιάζονται γαλήνια και ειρηνικά, παρά το γεγονός ότι ο Θάνατος μοιάζει να τα κοιτά απειλητικά.

Η εικόνα του θανάτου στον πίνακα αυτό δεν είναι κάτι το οποίο συναντάμε ως θέμα για πρώτη φορά σε έργα τέχνης. Επιπροσθέτως, το γεγονός του θανάτου δεν έχει αποτελέσει πηγή έμπνευσης μόνο για τη ζωγραφική, αλλά και για άλλες μορφές τέχνης, όπως τη μουσική και την ποίηση. Ο θάνατος, ακόμη, δεν έχει απασχολήσει μόνο τον χώρο της τέχνης, αλλά και της φιλοσοφίας, της θεολογίας, της ψυχολογίας, της ιατρικής, της κοινωνιολογίας, της ανθρωπολογίας κ.ο.κ. Η δημιουργία κειμένων που αφορούν τον θάνατο και οτιδήποτε έχει σχέση με αυτόν είναι πλούσια και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, ενώ, εάν ρίξει κάποιος μια γρήγορη ματιά στο

διαδίκτυο, εύκολα θα διαπιστώσει ότι η εικόνα του θανάτου πλανάται άμεσα ή έμμεσα στη διεθνή και εγχώρια ειδησεογραφία, από εμφύλιες συρράξεις, τρομοκρατικές επιθέσεις, τραγικά δυστυχήματα, ανίατες και βασανιστικές ασθένειες, έως και θανάτους διασήμων προσωπικοτήτων.

Είναι δύσκολο να καταστεί πλήρως αντιληπτό σε ποιο βαθμό αυτό το μυστήριο, το οποίο είναι αναπόφευκτο για όλους, επηρεάζει την ανθρωπινή νόηση και ιδιοσυγκρασία. Πολλοί άνθρωποι, ενώπιον του αναπότρεπτου του θανάτου, αντιδρούν με άρνηση, άλλοι τον αποδέχονται ως την ειμαρμένη πορεία των πραγμάτων, άλλοι απλά τον αναμένουν με φόβο, κάποιοι τον αντιμετωπίζουν με γενναιότητα και θάρρος, ενώ, τέλος, κάποιοι δείχνουν να είναι συμφιλιωμένοι με το βέβαιο ενδεχόμενο της έλευσής του. Για ορισμένες εθνικές κουλτούρες, κοινωνικές πεποιθήσεις και θρησκείες, ο θάνατος συνιστά μετάβαση στην αιώνια και πραγματική ζωή, για άλλες αποτελεί την είσοδο σε μία άλλη μορφή ζωής μέσω της μετενσάρκωσης ενώ υπάρχουν και εκείνες για τις οποίες ο θάνατος σημαίνει, απλά, το τέλος της βιολογικής ύπαρξης εκάστου προσώπου. Σε ανταπόκριση προς καθεμία από τις ανωτέρω απόψεις διαμορφώνονται και ανάλογες στάσεις, συνήθειες και πρακτικές, όπως, επί παραδείγματι, τα ταφικά έθιμα και οι δοξασίες.

Ο θάνατος είναι, πράγματι, το τραγικότερο γεγονός στη ζωή ενός ανθρώπου. Από τη στιγμή της γέννησής του καλείται να μάθει να ζει αναμένοντάς τον. Ο θάνατος δεν κάνει εξαιρέσεις, προορίζεται για όλους, έχει καθολικό χαρακτήρα. Επιπρόσθετα, έρχεται άξαφνα, απροειδοποίητα, δεν αφήνει, στις περισσότερες περιπτώσεις, τον άνθρωπο να τον επεξεργαστεί, έστω κι αν τον περιμένει. Αυτή η διαρκής αναμονή γίνεται για τον άνθρωπο πνευματική κόπωση, αφού είναι αδύνατον να κάνει κάτι ώστε να τον υπερβεί.

Το επικίνδυνο στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι αυτή η κατάσταση αναμονής ενέχει την πιθανότητα να καταστήσει τον άνθρωπο άπιστο κι απέλπιδα. Κι όμως, σύμφωνα με την Ορθόδοξη θεολογία, μόνο με την πίστη είναι δυνατόν να κατανοήσει το φοβερό αυτό μυστήριο του θανάτου, να το αντιμετωπίσει κατάματα χωρίς να το φοβηθεί. Σχετικά με την ελπίδα, ο Γρηγόριος Νύσσης τονίζει στο τέλος του *Λόγου προς τους Κοιμηθέντας* ότι τη μεγαλύτερη ελπίδα στον άνθρωπο και ειδικότερα στους πενθούντες την παρέχει ο μεγάλος νικητής του θανάτου, ο εγγυητής την Ανάστασης των νεκρών, ο Ιησούς Χριστός.

Το πώς θα βιώσει προσωπικά ο κάθε άνθρωπος την απώλεια ενός αγαπημένου του προσώπου είναι αυτό που θα καθορίσει αν θα τον ξεπεράσει ή όχι και τον τρόπο με τον οποίο θα το επιτύχει, αφού «η προσωπική βίωση της διαδικασίας του θανάτου από τον καθένα μας είναι το σημαντικότερο έργο που έχουμε να επιτελέσουμε» (Ζαυνής, 1992). Το να κα-

τανοήσει ο πενθών τον θάνατο είναι πιθανόν να οδηγήσει σε μεγαλύτερη αποδοχή και να μην τον θεωρήσει ως μη φυσιολογικό (Coleman, & Neimeyer, 2010). Οι Πατέρες της Εκκλησίας αναφέρουν ότι το πένθος και η θλίψη είναι ικανά να φέρουν την κάθαρση, αλλά όχι αν δεν συνοδεύονται από την πίστη στη ζωή μετά θάνατον και εφόσον δεν οδηγούν στην απελπισία ως απότοκο έλλειψης πίστης.

Ο Επίκουρος αναφέρει «μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον» και πιστεύει ότι η κύρια πηγή της δυστυχίας μας, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι, είναι ο φόβος μας για τον θάνατο, αν και στην πραγματικότητα δεν υπάρχει τίποτα, τουλάχιστον υπό κανονικές συνθήκες, που να έχουμε περισσότερους λόγους να φοβόμαστε. Θεωρεί ότι οι περισσότεροι από εμάς οδηγούμαστε από αυτόν ακριβώς τον φόβο να κάνουμε απεγνωσμένες προσπάθειες προκειμένου να αποτρέψουμε τον θάνατό μας στρεφόμενοι προς ενασχολήσεις και επιδιώξεις όπως η εξουσία, το κύρος και το χρήμα, με αποτέλεσμα να βιώνουμε συχνά άγχος και αγωνία. Ωστόσο, ο θάνατος δεν κρύβει τρόμο, ούτε μας βλάπτει ούτε με οποιονδήποτε τρόπο μειώνει την ευτυχία μας. Δεδομένου ότι το να είναι κάποιος νεκρός ισοδυναμεί με μια κατάσταση χωρίς αίσθηση, συνεπώς αυτή δεν μπορεί να είναι επώδυνη (Mitsis, 1988). Όταν φοβόμαστε τον θάνατο, φοβόμαστε τον πόνο όχι του να είμαστε νεκροί, αλλά του να αναμένουμε τον θάνατο. Ο Επίκουρος, όμως, υποστηρίζει ότι ένας τέτοιος φόβος είναι εντελώς παράλογος. Ένας λογικός άνθρωπος θα πάψει να βιώνει τον απατηλό αυτό πόνο μόλις του αποκαλυφθεί το αβάσιμο της υπόστασής του. Δεν ισχυρίζεται ότι ένα πρόσωπο, αν μπορούσε να του δοθεί η επιλογή, δεν θα προτιμούσε την αθανασία, ωστόσο θεωρεί ότι οι άνθρωποι δεν χρειάζονται την αθανασία για να έχουν μια πλήρη ζωή ή μια καλή ζωή. Κατά συνέπεια, το γεγονός του θανάτου δεν στερεί από την ύπαρξη του ανθρώπου την πληρότητά της (Miller Jr, 1976).

Για τον Hegel, ο θάνατος δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός στην πρώιμη μορφή της αυτοσυνειδησίας του ανθρώπου, καθώς το περιβάλλον του φαίνεται να του προσφέρει ατελείωτες ευκαιρίες δυναμικής δραστηριότητας. Αυτή η επεκτατική ολότητα συναντά τα όριά της σε έναν άλλο εαυτό που διατηρεί την ίδια άποψη για τον κόσμο, με αποτέλεσμα να εκκινεί μία εσωτερική διαμάχη, η οποία μπορεί να καταλήξει μόνο στον θάνατο του ενός. Αυτό αποτελεί και την πρώτη επαφή του ατόμου με τον θάνατο και τη θνητότητα, την πρώτη *άρνηση* (Burbidge, 1981). Για τους Batteille και Strauss (1990), η φιλοσοφία του Hegel διατηρεί ως στόχο το να περιγράψει την ολότητα αυτού που Είναι και, αναπόφευκτα, αυτού που απουσιάζει μπροστά στα μάτια μας. Στη χεγκελιανή θεώρηση, ο άνθρωπος συνιστά ένα διαλεκτικό και πεπερασμένο όν, το πρόσκαιρο του οποίου μπορεί να εξασφαλίσει μόνο ο θάνατος ως το φυσικό όριο της ζωής. Κατά

κάποιον τρόπο, ο ίδιος ο θάνατος εγγυάται την ύπαρξη του διαλεκτικού όντος. Εάν το «ζώο» που συνιστά το φυσικό ον του ανθρώπου δεν οδηγείτο στον θάνατο και, ακόμη περισσότερο, αν ο θάνατος δεν αποτελούσε την πηγή της συνεχούς εσωτερικής του αγωνίας, τον οποίο μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις αναζητά και επιλέγει ελεύθερα, δεν δύνανται να υπάρξουν ο άνθρωπος, η ελευθερία, η Ιστορία ή το άτομο.

Με άλλα λόγια, αν διασκεδάζει με αυτό που παρ' όλα αυτά τον τρομάζει, αν είναι το ον που διακινδυνεύει να είναι ο εαυτός του, τότε ο άνθρωπος είναι Άνθρωπος και διακρίνεται από το ζώο. Ως εκ τούτου, δεν είναι πλέον, σαν ένα μάρμαρο, ένα αμετάβλητο δεδομένο, αλλά φέρει μέσα του την *άρνηση*. Έτσι, η δύναμη, η βία της *άρνησης* τον ρίχνει στην αδιάκοπη κίνηση της Ιστορίας, η οποία τον αλλάζει και από μόνη της συνειδητοποιεί την ολότητα του συγκεκριμένου πραγματικού μέσα στον χρόνο. Μόνο η Ιστορία δύναται να ολοκληρώσει αυτό που υπάρχει στο πέρασμα του χρόνου (Bataille, & Strauss, 1990).

Ο Heidegger αφιέρωσε μεγάλο κομμάτι του έργου του στο ερώτημα περί της ύπαρξης. Ωστόσο, για αυτόν και η ανυπαρξία (inexistence) αποτελεί τμήμα της πραγματικότητας και κατακτιέται μέσω του θανάτου. Με τη γνώση του θανάτου, ο άνθρωπος έρχεται αντιμέτωπος με την *οριστικότητα* της ύπαρξης. Έτσι, ο Heidegger θεωρεί ότι η γνώση για τον θάνατο οδηγεί στην κατανόηση της Ύπαρξης και ότι η γνώση της Ύπαρξης θα έχει ως αποτέλεσμα τη γνώση του σύμπαντος. Η έμφαση που έδωσε σε αυτή την πτυχή της ανθρώπινης ύπαρξης ήταν επειδή θεωρούσε ότι το να είσαι άνθρωπος εξαρτάται από τη σκέψη του θανάτου. Το τέλος του κόσμου είναι θάνατος και το τέλος της ύπαρξης περιορίζει και ορίζει ολόκληρη την Ύπαρξη (Shariatinia, 2015). Για τον Heidegger, ο θάνατος είναι μοναχικός και είναι αυτό που καθορίζει την προσωπική δυνατότητα ύπαρξης και αυτό το οποίο χαρακτηρίζει τη μοναδικότητα του κάθε ανθρώπου: «Ο θάνατος είναι η πιο δική μου δυνατότητα. Το Είναι προς αυτήν διανοίγει στο εδωνά-Είναι (Dasein) την πιο δική του δυνατότητα της ύπαρξης, μέσα στην οποία το εδωνά-Είναι νοιάζεται απόλυτα για το Είναι του» (Heidegger, 1985/1927, σελ. 469).

Ο θάνατος, για τον Sartre, όπως διαβάζουμε στη Howells (2010), δεν συνιστά μία πιθανότητα του ατόμου να μη συνειδητοποιεί την παρουσία του στον κόσμο, αλλά μάλλον έναν διαρκή πιθανό εκμηδενισμό των δυνατοτήτων του που βρίσκονται εκτός του ελέγχου του. Η ζωή, παραδέχεται ο Sartre, είναι «μια μεγάλη αναμονή», και αυτό δεν είναι ένα ενδεχόμενο ελάττωμα στην ανθρώπινη φύση μας, ένα είδος νευρικότητας που θα μπορούσαμε να μάθουμε να υπερβαίνουμε. Προκύπτει, μάλλον, από την ίδια τη φύση του ατόμου για τον εαυτό του, την ίδια τη δομή του εαυτού. Παρ' όλα αυτά, ο φιλόσοφος αρνείται να επιτρέψει στον θάνατο να αποτελέσει

αναπόσπαστο μέρος της ανθρώπινης αναμονής, να του προσδώσει την ιδέα ότι δίνει νόημα στη ζωή, αλλά περισσότερο φαίνεται να συνιστά την πηγή αφαίρεσης κάθε νοήματος από αυτήν.

Ο Sartre πιστεύει ότι ο θάνατος βρίσκεται έξω από την ανθρώπινη κατάσταση και τις δυνατότητες και μπορεί να περιορίσει την ελευθερία του ανθρώπου. Για αυτόν, ο θάνατος τερματίζει την ελευθερία, τη συνείδηση ή την ανθρώπινη υπέρβαση. Είναι η ολοκλήρωση της ανθρώπινης ουσίας, το τέλος των δυνατοτήτων κάποιου (Iwuagwu, 2019). Το άγριο «γεγονός» του θανάτου, και πιο συγκεκριμένα του θανάτου του ίδιου του ατόμου, είναι, κατά την άποψή του, απλώς μια ακόμη μάχη σε μια μακρά και «φθαρμένη» πάλη μεταξύ Εγώ και Άλλου. Στην πραγματικότητα, ο θάνατος είναι το ύστατο γεγονός το οποίο μας αποξενώνει ολοκληρωτικά στη ζωή μας προς όφελος του Άλλου. Το να είσαι νεκρός, για τον Sartre, σημαίνει να είσαι λεία για τους ζωντανούς και να μετατρέπεται σε αντικείμενο ερμηνείας τους (Lightbody, 2009).

Ειδικότερα στις μέρες μας, η πανδημία του COVID-19 αποτελεί μια σοβαρή κρίση τόσο από επιδημιολογική όσο και από ψυχολογική σκοπιά, αφού επέφερε τη μαζική απώλεια πολλών ανθρώπων σε σύντομο χρονικό διάστημα, τοποθετώντας στο επίκεντρο της ανθρωπότητας το ζήτημα του θανάτου και του πένθους. Οι δυσκολίες τέλεσης των ταφικών εθίμων και εκδήλωσης στοργής, συλλυπητηρίων και πνευματικότητας συνέβαλαν ουσιαστικά στον επαναπροσδιορισμό της απώλειας προσφιλών προσώπων και στην εύρεση εναλλακτικών τρόπων βίωσης του πένθους. Επομένως, παρόλο που ο θάνατος αφορούσε ανέκαθεν το σύνολο των ανθρώπων, οι προκλήσεις που θέτει διαρκώς μεταβάλλονται και εξελίσσονται. Ο τόμος αυτός στόχο έχει να αναδείξει τους τρόπους με τους οποίους το άτομο, οι οικογένειες και η κοινωνία, εν γένει, ανταποκρίνονται διαχρονικά στο τραγικό γεγονός του θανάτου.

Προδήλως, συνάγεται από την έως και σήμερα διαδρομή του ανθρώπου στον πλανήτη ότι η στάση έναντι της ζωής και του θανάτου δεν υπήρξε ούτε διαυγής, αλλά ούτε και συγκροτημένη και καθολική. Συχνά δε, πολλοί θα αναζητήσουν τη συνδρομή των ειδικών στην προσπάθειά τους να αποδεχθούν —σε ρεαλιστικό πλαίσιο— και τα δύο άκρα του ίδιου αυτού συνεχούς. Η βίωση της απώλειας αγαπημένων προσώπων, σε οποιαδήποτε στιγμή της προσωπικής μας ιστορίας κι αν συμβεί αυτό, συνιστά ένα μοναδικά οδυνηρό και τραυματικό γεγονός.

Ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου είναι ένα ιδιαίτερα τραυματικό γεγονός και ακολουθείται από μία διαδικασία πένθους, κατά την οποία συντελείται ένα σχετικά σύντομο διάστημα συναισθηματικής επεξεργασίας του συμβάντος και, τελικώς, η σταδιακή αποδοχή του (Kenny, Broom, Kirby, & Ridge, 2017). Τα άτομα που πενθούν βιώνουν έντονη θλίψη και

τείνουν να εκδηλώνουν αισθήματα λαχτάρας και επιθυμίας για επικοινωνία με τον νεκρό. Παρά τις πολιτισμικές διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, το πένθος χαρακτηρίζεται ως περίοδος «παύσης» και απομάκρυνσης του ατόμου από τη φυσιολογική του κοινωνική ζωή. Στο διάστημα αυτής της περιόδου, ιδιαίτερα εμφανής είναι και η παρουσία του θρήνου, ο οποίος, κατά τον Gross (2018), συνιστά «μια ολιστική αντίδραση κατά το πένθος, η οποία περιλαμβάνει τόσο ψυχικές, όσο και σωματικές εμπειρίες» (σελ. 13). Οι σύγχρονες κοινωνικές δομές τείνουν να ενθαρρύνουν την εκδήλωση των συμπεριφορών θρήνου και την «επαφή» των πενθούντων με τον νεκρό, καθώς θεωρείται ότι με τον τρόπο αυτό διευκολύνεται η διαδικασία του πένθους και η τελική αποδοχή του γεγονότος του θανάτου.

Ο παρών συλλογικός τόμος αποτελείται από 30 κείμενα τα οποία θεματικά ανήκουν στους τομείς της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της λογοτεχνίας, της παιδαγωγικής, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της ιατρικής και της νομικής. Οι συγγραφείς των κειμένων είναι διακεκριμένοι επιστήμονες στο ερευνητικό τους πεδίο και η συμβολή τους στη δημιουργία του παρόντος συλλογικού τόμου υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Στο έργο αυτό καταβάλλεται προσπάθεια ώστε να καλυφθούν αρκετά από τα φλέγοντα ζητήματα τα οποία αφορούν στο γεγονός του θανάτου, όπως οι θρησκείες και ο θάνατος, το πένθος, το παιδί και ο θάνατος, ο θάνατος ως κοινωνικό γεγονός, οι ιατρικές προεκτάσεις του θανάτου κ.λπ. Δεν υπάρχει αμφιβολία, ωστόσο, ότι ο θάνατος, μέσα στην ευρύτητα που τον χαρακτηρίζει ως φαινόμενο, αλλά και με όλη την τραγικότητά του ως γεγονός, μόνο αποσπασματικώς και ακροθιγώς μπορεί να προσεγγισθεί μέσω των 30 αυτών κειμένων.

Σε κάθε περίπτωση, βασική «φιλοσοφία» και κύριο μέλημα καθ' όλη τη διαδικασία οργάνωσης του τόμου υπήρξε η διατήρηση και ο σεβασμός προς τη διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων, όπως δηλώνεται και στον τίτλο του τόμου. Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι τον σεβασμό προς τον διεπιστημονικό αυτό χαρακτήρα των επιμέρους κεφαλαίων, πέραν αυτονοήτως του περιεχομένου και του ύφους των κειμένων τα οποία αποτυπώνουν πλήρως τις πεποιθήσεις των συγγραφέων τους, θεωρήσαμε σκόπιμο τούτος να επεκταθεί και προς το σύνολο των τεχνικών στοιχείων των κειμένων. Για τον λόγο αυτό, διατηρήσαμε, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις όποιες τεχνικές δυσκολίες του εγχειρήματος, και το σύστημα βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης (ως παράδειγμα) το οποίο είχε επιλεγεί από έκαστο/έκαστη των συγγραφέων.

Συνεπώς, ο ανά χείρας τόμος αποτελεί μία συλλογική προσπάθεια να καλυφθεί ένα σημαντικό μέρος της σχετικής με τον θάνατο διεθνούς βιβλιογραφίας με όλες τις σύγχρονες εξελίξεις σε τομείς, όπως η ιατρική,

η νομική, η ψυχολογία και η παιδαγωγική, χωρίς να παραγνωρίζεται και η ουσιαστική προσέγγιση και οι εμβριθείς αναλύσεις με τις οποίες συνεισφέρουν γόνιμα η θεολογία, η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία και η λογοτεχνία. Όπως, άλλωστε, αναφέρεται και στον υπότιτλο του βιβλίου, η προσέγγιση του γεγονότος του θανάτου συντελείται μέσω προβληματισμών επί αρχέγονων αναστοχασμών και προαιώνιων ερωτημάτων, και για τον λόγο αυτό κάθε κείμενο αποβλέπει, κατ' ουσίαν, στο να παρέχει στον αναγνώστη όχι μόνο κάποιες απαντήσεις αλλά ταυτόχρονα και ενθάρρυνση, ώστε να εμβαθύνει σε επιμέρους θεματικές οι οποίες, για πολλούς εξ ημών, εξακολουθούν να συνιστούν μη προσπελάσιμα και αφιλόξενα πεδία, με ισχύρο και απευκταίο συναισθηματικό φορτίο, σε καιρούς μάλιστα εθελουφλούντες περί των απολύτως μοιραίων και αναπόδραστων του βίου.

Αθήνα, Απρίλιος 2023

Α.-Σ. Αντωνίου

Βιβλιογραφικές παραπομπές

- Bataille, G., & Strauss, J. (1990). Hegel, death and sacrifice. *Yale French Studies*, 78, 9-28.
- Burbidge, J. (1981). Man, God, and death in Hegel's Phenomenology. *Philosophy and Phenomenological Research*, 42(2), 183-196.
- Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος πρὸς τοὺς Κοιμηθέντας*. Leiden: G. Heil.
- Heidegger, M. (1985). *Εἶναι και χρόνος* (Γ. Τζαβάρας, μτφρ.). Αθήνα: Δωδώνη. (Τίτλος πρωτοτύπου: *Sein und Zeit*. Αρχική έκδοση 1927).
- Howells, C. (2010). Sartre and death: Forgetting the mortal body in being and nothingness. In K. J. Morris (Ed.), *Sartre on the Body* (pp. 130-138). London: Palgrave Macmillan.
- Iwuagwu, E. (2019). Death as a limitation to human freedom: A critical look at Jean-Paul Sartre's existential position on freedom and death. *The International Journal of Humanities & Social Studies*, 7, 353-360.
- Lightbody, B. (2009). Death and liberation: A critical investigation of death in Sartre's being and nothingness. *Minerva: An Internet Journal of Philosophy*, 13, 85-98.
- Miller Jr, F. D. (1976). Epicurus on the art of dying. *The Southern Journal of Philosophy*, 14(2), 169-177.
- Mitsis, P. (1988). Epicurus on death and the duration of life. In J. J. Ceary, & D. C. Shartin (Eds), *Proceedings of the Boston Area Colloquium in Ancient Philosophy* (pp. 303-322). London: Brill.
- Shariatinia, Z. (2015). Heidegger's ideas about death. *Pacific Science Review B: Humanities and Social Sciences*, 1(2), 92-97.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

ΘΑ ΗΘΕΛΑ να εκφράσω τη βαθύτατη ευγνωμοσύνη μου και θερμές εκβάθους καρδιάς ευχαριστίες προς τις διακεκριμένες προσωπικότητες που είχαν την καλοσύνη να αφιερώσουν χρόνο, από τον περιορισμένο που διαθέτουν, προκειμένου να προλογίσουν τον ανά χείρας τόμο:

Πρωτίστως, προς την Α.Θ.Π. τον Οικουμενικό Πατριάρχη κ. κ. Βαρθολομαίο Β΄, για την εξαιρετική τιμή και μεγάλη ευλογία να παραχωρήσει το ανωτέρω Πατριαρχικόν Γράμμα, έμπλεο σημαντικών μηνυμάτων και ελπιδοφόρου προοπτικής για τα υπαρκτά ζητήματα του σύγχρονου ανθρώπου.

Ομοίως, προς τον αξιότιμο Πρύτανη του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Καθηγητή κύριο Μελέτιο-Αθανάσιο Δημόπουλο, για τις πολύ εύστοχες επισημάνσεις του επί του θέματος και την ενδιαφέρουσα σύνδεση με την επιστήμη της Ιατρικής, καθώς και τον αξιότιμο ψυχίατρο - υπαρκτικό συστημικό ψυχοθεραπευτή κύριο Δημήτριο Καραγιάννη, για τον βιωματικό και επιστημονικό συνάμα τρόπο που προσεγγίζει τους κεντρικούς άξονες του βιβλίου αυτού στον δικό του πρόλογο.

Οφείλω χάριτες και πολλές ευχαριστίες σε έναν-προς-έναν/μία-προς-μία, προσωπικώς, τους συμμετέχοντες συγγραφείς του παρόντος τόμου, η πλειονότητα των οποίων είναι καλοί συνεργάτες και συνοδοιπόροι και έχουμε, κατά καιρούς, μοιραστεί κοινές ανησυχίες, προβληματισμούς και αγωνίες για τα συναφή προς τη θεματική του τόμου ζητήματα. Πολλές ευχαριστίες τόσο για την αποδοχή της πρόσκλησης και την αφιέρωση του χρόνου τους στη συγγραφή αυτή, όσο και για την τελική συμμετοχή τους με ιδιαιτέρως ενδιαφέροντα και εμπειριστατωμένα κείμενα. Είναι αυτόνομο ότι χωρίς τη δική τους ουσιαστική συμβολή η έκδοση αυτή θα ήταν αδύνατη.

Με την ευκαιρία αυτή επιθυμώ να εκφράσω την ειλικρινή και διά βίου ευγνωμοσύνη μου και προς όλους τους δασκάλους μου των πρώτων πανεπιστημιακών μου σπουδών της φιλοσοφίας, όπως και μετέπειτα εκείνων των διδακτορικών μου σπουδών, αμφότερων στο ΕΚΠΑ, οι οποίοι με εισή-

γαγαν στον συναρπαστικό κόσμο της φιλοσοφικής σκέψης και ανάλυσης και με καθοδήγησαν στα φιλοσοφικά μονοπάτια της μελέτης θανάτου.

Επίσης, ιδιαίτερες ευχαριστίες νιώθω την ανάγκη να εκφράσω και προς την κυρία Ευτυχία Μητσοπούλου για τη σημαντική αρωγή της από τα πρώτα στάδια οργάνωσης του τόμου, καθώς και προς τις συνεργάτιδές μου κυρίες Ειρήνη Παλιβάκου και Όλγα Κόφα, για την πολύτιμη βοήθειά τους κατά τα διάφορα στάδια της μακράς και εργώδους προετοιμασίας της παρούσας έκδοσης.

Πολλές ευχαριστίες και προς τον φίλο εκδότη κ. Κώστα Δαρδανό τόσο για την έκθυμη αποδοχή και αυτής της εκδοτικής μου πρότασης, όσο και για τις ουσιαστικές, κατά καιρούς, συζητήσεις μας επί ζητημάτων που πραγματεύεται ο τόμος αλλά και απασχολούν και τον ίδιο ιδιαίτερα.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην ευχαριστήσω θερμώς τον κ. Γιάννη Μαμάη, ο οποίος συμμερίστηκε το άγχος και την αγωνία μου για το άρτιο αισθητικό αποτέλεσμα της παρούσας έκδοσης και στο οποίο συνέβαλε καθοριστικά με την πολύτιμη εμπειρία του. Ένα μεγάλο ευχαριστώ, εν γένει, και προς την εκδοτική ομάδα των Εκδόσεων Gutenberg για το πολύ υψηλό επίπεδο επαγγελματισμού, συνέπειας και αगाστής συνεργασίας μας καθ' όλη τη διάρκεια πραγμάτωσης του απαιτητικού αυτού εκδοτικού εγχειρήματος.

Αθήνα, Απρίλιος 2023

Α.-Σ. Αντωνίου